

Η ΡΗΤΟΡΙΚΗ ΤΟΥ ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗ

[Σύνοψη ιδεών και εννοιών]

1354a (1) «Η ρητορική εστιν αντίστροφος τη διαλεκτική»: Η ακριβής έννοια του όρου αντίστροφος είναι αντίστοιχος, σύστοιχος. Η ρητορική, λοιπόν, συγγενεύει με τη διαλεκτική (= η μέθοδος της συζητήσεως. Η τέχνη τού να αναζητείται η αλήθεια με ερωτήσεις και αποκρίσεις, όπως ειδικότερα εφαρμόστηκε από τον Σωκράτη. Αργότερα μετέπεσε σε συνώνυμο της «λογικής». Με αυτή τη σημασία γίνεται χρήση του όρου «διαλεκτική» από τον Κικέρωνα. Όχι όμως και από τον Αριστοτέλη, ο οποίος αμέσως κατόπι την χαρακτηρίζει ως τέχνη, που λίγο πολύ τη χρησιμοποιεί όλος ο κόσμος (κοινά τρόπον τινά απάντων εστί γνωρίζειν). Πράγματι, όλοι έως ένα σημείο συμβαίνει να καταπολεμήσουν ή να υποστηρίξουν μια υπόθεση, να απολογηθούν ή να κατηγορήσουν κάποιον. Από τους πολλούς άλλοι το επιχειρούν στην τύχη και άλλοι από συνήθεια που απέκτησαν με την άσκηση. Αφού όμως και οι δύο τρόποι συναντώνται, είναι φανερό, ότι μπορεί να δημιουργηθεί μία μέθοδος εφαρμογής τους. Πράγματι είναι δυνατόν να ερευνηθεί η αιτία της επιτυχίας και εκείνων που μιλούν από συνήθεια και εκείνων που μιλούν από έμφυτο.

1355b (2) Ο ορισμός της ρητορικής: «Εστω δη η ρητορική δύναμις περί έκαστον του θεωρήσαι το ενδεχόμενον πιθανόν. Τούτο γαρ ουδεμιάς ετέρας εστί των ενδεχόμενων τεχνών». Η ρητορική είναι η ικανότητα της ανευρέσεως, σε κάθε ζήτημα, των επιχειρημάτων που είναι δυνατόν να γίνουν σχετικώς πιστευτά. Κι αυτό δεν είναι έργο καμιάς άλλης τέχνης. Για παράδειγμα η ιατρική σχετίζεται με την υγεία του ασθενή, και η γεωμετρία με τις μεταβολές που υφίστανται τα μεγέθη. Επομένως διδάσκουν και επιβάλλουν την πεποίθηση σε ό,τι σχετίζεται με το αντικείμενό τους. Η ρητορική όμως μπορεί και εφευρίσκει επί του δεδομένου θέματος, τα επιχειρήματα που μπορούν να πείσουν. Από αυτές τις αποδείξεις (πίστεις) άλλες είναι «άτεχνες» και άλλες «έντεχνες» (των δε πίστεων αι μεν άτεχνοί εισίν αι δ' έντεχνοι). Άτεχνες, θεωρεί ο Αριστοτέλης, όσες δεν παράγονται από τον ρήτορα, αλλά προϋπάρχουν πριν από τη δική του ενέργεια: μάρτυρες, έγγραφα, βασανιστήρια, ομολογίες κ.ά. Έντεχνες, είναι για τον ίδιο, όσες μπορεί ο ρήτορας να παρουσιάσει δια της μεθόδου της ρητορικής. Οι αποδείξεις που παράγονται από έναν ρητορικό λόγο είναι: (α) όσες προέρχονται από το ήθος του ρήτορα: ο ρήτορας πείθει όταν ο λόγος του διατυπώνεται κατά τρόπο που εμπνέει εμπιστοσύνη προς αυτόν, και αφορά κυρίως τους έντιμους ανθρώπους. Το ήθος του ρήτορα αποτελεί τη «μεγαλύτερη απόδειξη». (β) το να φέρει ο ρήτορας το ακροατήριο σε μια ψυχολογική κατάσταση/διάθεση: όταν δηλ. ο ρήτορας εξάπτει το πάθος τους (κι αυτό ήταν το μόνο σημείο που προσπάθησαν να εξετάσουν λεπτομερώς όσοι καταπιάστηκαν με τη ρητορική τέχνη πριν τον Αριστοτέλη). (γ) τα επιχειρήματα που είναι ή φαίνονται ότι είναι πειστικά και περιέχονται μέσα στην αγόρευση. Τα τρία αυτά μέσα, επομένως, μπορεί να χρησιμοποιήσει όποιος είναι σε θέση να συνθέτει ορθούς συλλογισμούς, να διανοείται για όσα σχετίζονται με

το ήθος και την αρετή, και να γνωρίζει τα ψυχικά πάθη και τις αιτίες που τα προκαλούν. Επομένως, για τον Αριστοτέλη, η ρητορική είναι παραφύδα της «διαλεκτικής» και «ηθικής» επιστήμης που αποκαλείται «πολιτική τέχνη».

1356b. Τρόποι απόδειξης (πίστεις) στη ρητορική. όπως και στη διαλεκτική είναι: (α) η επαγωγή (παράδειγμα), (β) ο συλλογισμός (ενθύμημα) (ενθυμήματα, ο Αριστοτέλης, ονομάζει τα συμπεράσματα που βασίζονται επάνω σε πιθανότητες και ενδείξεις. Πιθανόν είναι εκείνο που συνήθως συμβαίνει, αλλά σε ζητήματα που δεν αποκλείουν και κάποια διαφορετική λύση. Το πιθανόν έχει την ίδια σχέση με το αληθές, που έχει και το μερικόν με το γενικόν), και (γ) φαινομενικός συλλογισμός (φαινόμενος συλλογισμός). Όταν κάποιος αποδεικνύει ένα γεγονός από την ύπαρξη όμοιων γεγονότων έχουμε επαγωγή (στη διαλεκτική) ή αλλιώς παράδειγμα (στη ρητορική). Όταν όμως από ορισμένα γεγονότα που πραγματικά υπάρχουν, προκύπτει ως συνέπειά τους ένα άλλο γεγονός, εξαιτίας του ότι τα πρώτα γενικά αληθεύουν, τότε έχουμε συλλογισμό (στη διαλεκτική) ή αλλιώς ενθύμημα (στη ρητορική). Και, κατά τον Αριστοτέλη, ανεξάρτητα από την προτίμηση του κάθε ρήτορα, δεν είναι λιγότερο πειστικά τα επιχειρήματα που βασίζονται σε παραδείγματα από εκείνα στα οποία κυριαρχεί το ενθύμημα (γιατί τα δεύτερα κλονίζουν περισσότερο τον ακροατή). Όταν ένα πράγμα είναι πειστικό και πιστευτό (το πιθανόν τινι πιθανόν εστι), είναι εκ φύσεως απευθείας (ευθὺς ὑπάρχει δι' αὐτό πιθανόν και πιστόν) ή εμμέσως, αφού πρώτα χρησιμοποιηθούν τα κατάλληλα πειστικά ή πιστευτά επιχειρήματα (δείκνυσθαι δοκεῖν δια τούτων). Καμιά τέχνη δεν εξετάζει τις ατομικές περιπτώσεις: η ιατρική δεν εξετάζει τι ωφελεί την υγεία του Σωκράτη ή του Καλλία, αλλά τι ωφελεί στον καθένα που βρίσκεται σε ορισμένη κατάσταση υγείας. Οι ατομικές περιπτώσεις είναι άπειρες και διαφεύγουν από την επιστημονική γνώση. Και η ρητορική δεν εξετάζει τι θα φανεί πιστευτό σε ένα ορισμένο πρόσωπο (π.χ. Σωκράτης ή Ιππίας), αλλά τι θα φανεί πιστευτό σε πρόσωπα που βρίσκονται σε ορισμένη κατάσταση. Το ίδιο ακριβώς συμβαίνει και με τη διαλεκτική. Η διαφορά μεταξύ των δύο τελευταίων (διαλεκτικής και ρητορικής) είναι ότι η μεν διαλεκτική κάνει συλλογισμούς για εκείνα τα ζητήματα που πρέπει να τεθούν υπό έλεγχο, η δε ρητορική ασχολείται με ζητήματα που συνήθως τίθενται υπό συζήτηση. Έργο, λοιπόν, της ρητορικής είναι ο χειρισμός ζητημάτων που συζητούνται χωρίς να επιδέχονται μία τεχνική λύση και απευθύνεται σε ακροατήριο που δεν μπορεί συνήθως να διαβλέπει την κατάσταση μέσα από πολλές σκέψεις, ούτε να παρακολουθεί μια μακρά σειρά από συλλογισμούς. Τίθενται, επίσης, υπό συζήτηση εκείνα τα θέματα που φαίνονται ότι είναι δυνατά να έχουν δύο αντίθετες λύσεις (Βουλευόμεθα δε περί των φαινομένων ενδέχασθαι αμφοτέρως ἔχειν). Αν, λοιπόν, μια πρόταση είναι γνωστή δεν πρέπει να εκφωνείται από τον ρήτορα, γιατί την προσθέτει ακόμη κι ο ίδιος ο ακροατής: αν θέλουμε να πούμε ότι ο Δωριεύς νίκησε στον αγώνα που έχει ως έπαθλο το στεφάνι, αρκεί να πούμε ό αθλητής Δωριεύς νίκησε κατά ους Ολυμπιακούς αγώνες, και δεν είναι ανάγκη να προσθέσουμε ότι «οι αγώνες έχουν ως έπαθλο το στεφάνι», γιατί είναι κάτι το πασίγνωστο.

1357b Ποιες είναι οι ενδείξεις: Οι ενδείξεις, άλλες αποδεικνύουν κάτι από το γενικόν το μερικόν (εάν κάποιος αναπνέει γρήγορα, αυτό αποτελεί ένδειξη ότι είναι εμπύρετος), και άλλες το αντίθετο: επειδή ο Σωκράτης ήταν σοφός και δίκαιος, υπάρχει η ένδειξη ότι κι όλοι οι σοφοί είναι δίκαιοι (από το μερικόν στο γενικόν). *Οι αναγκαίες ενδείξεις καλούνται και τεκμήρια. Αναγκαίες ενδείξεις είναι αυτές απ' τις οποίες μπορεί να συναχθεί ένας συλλογισμός. Το τεκμήριο έχει, λοιπόν, αυτή την ιδιότητα: γιατί αν εκείνο το οποίο λεχθεί από τον ρήτορα θεωρηθεί ότι δεν είναι δυνατόν να το ανασκευάσει κάποιος τότε λέμε ότι παρήχθη ένα τεκμήριο, ως κάτι το τελειωτικά αποδεδειγμένο (τα δεδομένα, εάν αληθεύουν, δεν ανασκευάζονται): Κάποιος είναι ασθενής, και αποτελεί γι' αυτό ένδειξη ότι είναι εμπύρετος. Ή κάποια γυναίκα έχει γάλα, επομένως αποτελεί ένδειξη ότι γέννησε (αναγκαίες ενδείξεις).

1357 b Ποια είναι η επαγωγή: Η επαγωγή έχει τη σχέση του μερικού προς το μερικόν και του ομοίου προς το όμοιον. Για να αποδείξουμε ότι ο Διονύσιος, αφού ζητά σωματοφυλακή, επιδιώκει να γίνει τύραννος, αναφέρουμε το παράδειγμα του Πεισίστρατου, ο οποίος, όταν επεδίωκε να αναλάβει την τυραννία, έκανε αίτημα να του δοθεί σωματοφυλακή, και στη συνέχεια ανέλαβε την εξουσία (το ίδιο έκανε ο Θεαγένης στα Μέγαρα). Οι δύο τελευταίοι, επομένως, γίνονται παράδειγμα για την περίπτωση του Διονύσιου, που ακόμη δεν είναι γνωστό για ποιο λόγο ζητά σωματοφυλακή.

1385a Ποια είναι τα ενθυμήματα (συλλογισμοί): Άλλα ενθυμήματα ανάγονται στη ρητορική, άλλα στη διαλεκτική. Άλλα όμως αναφέρονται σε τέχνες και ικανότητες, απ' τις οποίες μερικές υπάρχουν, μερικές όμως δεν είναι ακόμη γνωστές (γι' αυτό και πολλοί ρήτορες επιδίδονται σε ενθυμήματα ξένα προς την ρητορική τέχνη). Ρητορικοί και διαλεκτικοί συλλογισμοί ονομάζονται εκείνοι με τους οποίους αναπτύσσουμε κοινούς τόπους (αυτοί εφαρμόζονται στο δίκαιο, στη φυσική, στην πολιτική και αλλού). Ειδικά ενθυμήματα λέγονται όσα συνάγονται από προτάσεις που ανήκουν μόνον σε ένα ορισμένο είδος ή γένος. Για παράδειγμα, στη φυσική υπάρχουν συλλογιστικές προτάσεις, απ' τις οποίες δεν μπορούν να προκύψουν ενθυμήματα που να έχουν εφαρμογή στις ηθικές επιστήμες και το αντίστροφο (τα περισσότερα ενθυμήματα ανήκουν σ' αυτή την κατηγορία, των ειδικών δηλ. ενθυμημάτων).

1358b Τα είδη του ρητορικού λόγου: Υπάρχουν 3 είδη ρητορ. λόγων, αφού 3 είναι και τα είδη του ακροατηρίου. Αλλά και ο κάθε ρητορικός λόγος απαρτίζεται από 3 στοιχεία: το ρήτορα, το θέμα του λόγου, το ακροατήριο. Ο ακροατής παρίσταται (θεωρός) ή είναι κριτής: το μέλος μιας πολιτικής συνέλευσης κρίνει για όσα μελλοντικά προτίθενται να γίνουν, ενώ ο δικαστής για όσα γίναν παρελθοντικά. Εκείνος που απλώς παρίσταται κρίνει αναφορικά με την αξία ενός προσώπου ή ενός γεγονότος. Κατ' ανάγκην, έτσι, προκύπτουν 3 είδη (γένη) λόγου ρητορικού: (α) πολιτικός, (β) δικανικός, και (γ) πανηγυρικός (αναφέρεται στην παρούσα χρονική στιγμή, διότι τόσο ο έπαινος όσο και η μομφή/ ο ψόγος αφορούν επίκαιρα γεγονότα, συχνά όμως χρησιμοποιείται και υπενθυμίζεται το παρελθόν ή διατυπώνονται προβλέψεις για το μέλλον). Τέλος, το κάθε είδος αποβλέπει σε ιδιαίτερο σκοπό (3 διαφορετικοί στό-

χοι): Ο συμβουλευών εξετάζει το συμφέρον και το επιζήμιο, διότι εκείνος που παροτρύνει παρουσιάζει την πρότασή του ως συμφέρουσα, ενώ εκείνος που αποτρέπει ως επιζήμια. Στις δίκες εξετάζεται το δίκαιο και το άδικο, και στον έπαινο ή τη μομφή, εξετάζεται η αρετή ή η κακία (σε όλα αυτά ενώνονται και στοιχία από τα άλλα δύο είδη του ρητορικού λόγου).

Ο πολιτικός λόγος (ως παράδειγμα): Ποια αγαθά ή κακά έχει υπόψη του ο ικανός πολιτικός άνδρας όταν αγορεύει; (α) Δεν δίνει συμβουλές περί πραγμάτων που είναι ενδεχόμενο να γίνουν, γιατί κάποια καλά πραγματοποιούνται όλως φυσικώς ή τυχαίως. Είναι σαφές ότι θέματα δημοσίων συζητήσεων είναι όσα εκ φύσεως ανάγονται στην πρωτοβουλία των ανθρώπων, καθώς και όσα η αρχή της ύπαρξής τους οφείλεται στους ανθρώπους. Όλα όσα αποτελούν αντικείμενο δημόσιας συζήτησης και περί των οποίων αγορεύουν οι πολιτικοί άνδρες, ανάγονται σε 5 κατηγορίες: (α) δημόσια οικονομικά (χρειάζεται πλήρης επίγνωση των δημοσίων εσόδων, ώστε αν κάτι λησμονηθεί να προστεθεί ή αν κάτι είναι ανεπαρκές να αυξηθεί, επίγνωση δαπανών, για να προταθεί η κατάργηση των περιττών ή ο περιορισμός των υπερόγκων απ' αυτών, γιατί πλούσιος κανείς δεν γίνεται με το να αυξάνει πάντα τα υπάρχοντά του αλλά και με το να περικόπτει τις δαπάνες του), (β) περί πολέμου και ειρήνης (χρειάζεται πλήρης επίγνωση των στρατιωτικών δυνάμεων και εκείνων που υπάρχουν και όσων δύναται να παρασκευαστούν, επίγνωση ποιας αξίας είναι η δύναμη που πρόκειται να προστεθεί σ' αυτή που ήδη υπάρχει, επίγνωση το εάν οι δυνάμεις μεταξύ των εμπολέμων είναι ίσες ή και άνισες, επίγνωση των αιτιών εφόσον όμοιες αιτίες πιθανόν φέρνουν όμοια αποτελέσματα), (γ) περί άμυνας (χρειάζεται πλήρης επίγνωση του πώς φρουρείται η πόλις, του αριθμού και του τρόπου φρουράς, ώστε στην ανεπαρκή φρουρά να προστεθεί ικανός συμπληρωματικός αριθμός και να περιφρουρούνται τα ανοχύρωτα σημεία), (δ) περί εισαγωγών και εξαγωγών (χρειάζεται πλήρης επίγνωση της επάρκειας σε τρόφιμα, του ποσού και του είδους το οποίο η πόλις εισάγει από το εξωτερικό, του ποια προϊόντα πρέπει να εξάγοντα ώστε να γίνουν οι κατάλληλες συνθήκες και συμφωνίες μεταξύ των κρατών), και (ε) περί νομοθεσίας (χρειάζεται πλήρης επίγνωση όχι μόνον του ποιο πολίτευμα είναι το άριστο, με τα περισσότερα πλεονεκτήματα, αλλά και επίγνωση των ξένων πολιτευμάτων, τι είδους είναι και σε τι είδους πολίτες αρμόζουν, τις αφορμές που οδηγούν στην καταστροφή ενός πολιτεύματος, αφού εάν εξαιρεθεί το άριστο πολίτευμα όλα τα άλλα καταστρέφονται με το να χαλαρώνουν ή με το να επιτείνονται στα άκρα. Γι' αυτό χρειάζονται οι νόμοι. Διότι στους νόμους βασίζεται η σωτηρία της πολιτείας).

(Ρητορική, βιβλίο Β')

1393a Αποδείξεις κοινές σε όλα τα είδη του ρητορικού λόγου: (α) Το παράδειγμα: Αυτό άγει προς την επαγωγή και προέρχεται απ' αυτήν. Υπάρχουν 2 είδη παραδείγματος: το πρώτον, η αναδιήγηση γεγονότων του παρελθόντος: όταν ο ρήτορας λέει ότι πρέπει να γίνουν πολεμικές προετοιμασίες εναντίον του Μεγάλου Βασιλιά, και να μην τον αφήσουν να υπο-

δουλώσει την Αίγυπτο. Το παράδειγμα είναι ότι σε πρότερο χρόνο ο Δαρειός δεν εξεστράτευσε εναντίον των Ελλήνων πριν κατακτήσει τη γη της Αιγύπτου, και μόνον όταν την κατέλαβε επεχείρησε την εκστρατεία. Αλλά και ο Ξέρξης δεν δοκίμασε το ίδιο πράγμα προτού καταλάβει την Αίγυπτο. Επομένως εάν ο σημερινός βασιλιάς της Περσίας καταλάβει τη χώρα των Αιγυπτίων θα εκστρατεύσει και πάλι κατά της Ελλάδας και γι' αυτό είναι ανάγκη να εμποδιστεί.

Ο δεύτερος αριστοτελικός τύπος παραδείγματος είναι το να δημιουργεί ο ίδιος ο ρήτορας παραδείγματα (π.χ. παραβολή, μύθος όπως ο αισώπειος ή ο λιβυκός). Παραβολή συναντούμε στα λόγια του Σωκράτη. Αν κάποιος πει ότι δεν πρέπει οι άρχοντες να εκλέγονται με λαχνό, θα μπορούσε να πει ότι αυτό θα έμοιαζε με την περίπτωση με μια ενδεχόμενη δια κλήρου αίρεση (εκλογή) των αθλητών, ώστε να μην λαμβάνουν τελικά μέρος στους αγώνες οι ικανοί αλλά οι αιρετοί. Ο μύθος είναι ανάλογος με εκείνον που είπε κάποτε ο Στησίχορος για τον Φάλαρη ή ο Αίσωπος για τον δημαγωγό. Όταν ο Στησίχορος είδε τους κατοίκους της Ιμέρας να εκλέγουν τον Φάλαρη αρχηγό και να του απονέμουν δικτατορικά δικαιώματα, είπε τον μύθο του αλόγου που είχε στη διάθεσή του όλο το λιβάδι, κι όταν ένα ελάφι του κατέστρεψε τη βοσκή, το άλογο ζήτησε τη βοήθεια του ανθρώπου για να εκδικηθεί. Ο άνθρωπος συμφώνησε να κυνηγήσει το ελάφι αφού πρώτα δέσει χαλινάρι στο άλογο και το καβαλικέψει. Έτσι, όμως, το άλογο κατάντησε δούλος του ανθρώπου. Παίρνοντας λοιπόν ο Φάλαρης δικαιώματα από τους κατοίκους, θα είναι σαν να δέχονται εκείνοι τον χαλινό. Τέλος, ο Αριστοτέλης θεωρεί ότι ο καλός ρήτορας είναι ορθότερο να αναζητάει παραδείγματα από την ιστορία όταν πρόκειται για τη λήψη σωστών και κρίσιμων αποφάσεων. Και ότι ο ρήτορας πρέπει να μεταχειρίζεται παραδείγματα όταν δεν έχει κατά νου ενθυμήματα, διότι το ενθύμημα αποδεικνύει. Η σε περίπτωση που υπάρχουν ενθυμήματα, το παράδειγμα να χρησιμοποιείται για να μαρτυρά την αλήθεια των συλλογισμών του ρήτορα και να προβάλλεται καλύτερα μετά το ενθύμημα, ως επίλογος.

(β) Γνωμικό: Το γνωμικό είναι ένα απόφθεγμα που δεν αναφέρεται σε ειδικές περιπτώσεις, αλλά σε γενικές. Δεν είναι γνωμικό το ότι η ευθεία γραμμή είναι το αντίθετο της καμπύλης. Γνωμικά είναι τα γενικά αποφθέγματα που αφορούν τις ανθρώπινες ενέργειες (π.χ. *ο φρόνιμος δεν πρέπει να δίνει στα τέκνα του περισσή σοφία*). Άρα τα γνωμικά είναι η αρχική ή η τελική πρόταση ενός ενθυμήματος, αφού αφαιρεθούν τα υπόλοιπα στοιχεία του συλλογισμού. Γιατί αν στην παραπάνω πρόταση προσθέσουμε και τις φράσεις, *γιατί εξόν του ότι γίνονται οκνά, κάνει να τα φθονούν οι συμπολίτες τους*, σχηματίζεται ένα ενθύμημα. Υπάρχουν 4 γνωμικά: (α) όσα έχουν ανάγκη επεξήγησης (όσα εκφράζουν μια παραδοξολογία) ή (β) όχι (όσα είναι γνωστά εκ των προτέρων ή όσα γίνονται πρόδηλα στους ακροατές ευθύς μόλις διατυπωθούν, π.χ. «Όποιος δεν αγαπά συνεχώς δεν είναι αληθινός εραστής» (*ουδείς εραστής ός τις ουκ αεί φιλεί*), (γ) όσα αποτελούν μέρος τους ενθυμήματος, όπως αυτός που αναφέραμε πιο πάνω, (δ) όσα δεν αποτελούν μέρος ενθυμήματος, αλλά συγγενεύουν, π.χ. «αφού είσαι

θνητός, μην κρατάς θυμό αθάνατο» (*αθάνατον οργήν μη φύλασσε θνητός ων*). Πράγματι η φράση *αθάνατον οργήν μη φύλασσε* είναι το γνωμικό, ενώ η φράση *θνητός ων* η επεξήγηση του γνωμικού. Γνωμικά αρμόζει να ακούγονται από ηλικιωμένους άνδρες, είτε από εκείνους που έχουν πείρα, σε σχέση με το αντικείμενο της ειδικότητάς τους. Επομένως είναι απρέπεια να μεταχειρίζεται γνωμικά όποιος δεν είναι ηλικιωμένος, ή ο ίδιος να μεταχειρίζεται μύθους. Ακόμη, το να λέει κάποιος γνωμικά για πράγματα των οποίων δεν διαθέτει την παραμικρή εμπειρία, είναι ανοησία και κακή ανατροφή (ηλίθιον και απαίδευτον). Πρέπει, εν τούτοις, να γίνεται συχνή χρήση των καθιερωμένων γνωμικών, επειδή όλοι τα αναγνωρίζουν και τα θεωρούν ότι είναι ορθά. Όταν προτρέπουμε κάποιους στον κίνδυνο, σε ανθρώπους που δεν έχουν κάνει κάποια θυσία αρμόζει να πούμε *εις οίωνός άριστος αμύνεσθαι περί πάτρης*, αλλά στους πιο αδύναμους θα ταίριαζε η γνώμη *ξυνός Εννάλιος* (χάρης δεν έχει ο πόλεμος) (Ιλ. Σ 309). Ανάμεσα στα γνωμικά ο Αριστοτέλης τοποθετεί και την παροιμία, π.χ. *Αττικός πάροικος* (γείτονας από την Αττική). Τα γνωμικά ωφελούν τον ρήτορα αφ' ενός εξαιτίας της ματαιοδοξίας του ακροατηρίου (οι ακροατές τέρπονται όταν ο ρήτορας διατυπώνοντας μία κρίση γενική, συγκλίνει με τις γνώμες που σχετίζονται με κάποιο ειδικό θέμα), αφ' ετέρου τα γνωμικά προσδίδουν ηθικό χαρακτήρα στο περιεχόμενο των λόγων, απ' όπου αντανακλώνται και οι ηθικές αντιλήψεις του ρήτορα-ομιλητή.

(γ) **Ενθυμήματα:** Το ενθύμημα είναι συλλογισμός. Στο ρητορικό συλλογισμός ο Αριστοτέλης προτείνει να συνάγουμε συμπεράσματα ξεκινώντας όχι από πολύ μακριά, ούτε να παραθέτουμε προτάσεις (*ούτε πόρρωθεν ούτε πάντα δει λαμβάνοντας συνάγειν*). Γιατί στην πρώτη περίπτωση το συμπέρασμα θα ήταν ασαφές λόγω της μακράς σειράς των προτάσεων, και στη δεύτερη [περίπτωση θα επρόκειτο για φλυαρία, επειδή θα αναγκαζόταν κάποιος να αναφέρει και πράγματα πρόδηλα. Γι' αυτό και οι αγράμματοι έχουν μεγαλύτερη επιτυχία μέσα στον όχλο απ' ότι οι μορφωμένοι. Υπάρχουν 2 είδη ενθυμημάτων: (α) τα δεικτικά (σκοπό έχουν να αποδείξουν ότι κάτι υπάρχει ή δεν υπάρχει), και (β) τα ελεγκτικά (σκοπό έχουν να ανασκευάσουν κάτι). Διαφέρουν στο εξής: Τα δεικτικά ενθυμήματα συνάγουν συμπεράσματα από γεγονότα αναγνωρισμένα, ενώ τα ελεγκτικά ενθυμήματα προσπαθούν να οδηγήσουν στο συμπέρασμα ότι δεν συνέβησαν πράγματα που θεωρούνται ως σήμερα αναγνωρισμένα (= κριτικός έλεγχος).

Κοινοί τόποι (στοιχεία) των ενθυμημάτων: (α) *εκ των εναντίων* (στα δεικτικά ενθυμήματα): Εξετάζεται δηλ. αν, δοθέντος κάποιου πραγματικού γεγονότος, υπάρχει και το αντίθετο του, αν υπάρχει χρησιμοποιούμε την ιδέα, αν όχι την αναιρούμε. Π.χ. πράγματι, αν ο πόλεμος είναι η αιτία της σημερινής κακοδαιμονίας, μόνον με την ειρήνη είναι δυνατόν να διρθωθεί η κατάσταση (Μεσσηνιακός λόγος του ρήτορα Αλκιδάμαντα προς τους Σπαρτιάτες).

(β) *εκ των ομοίων πώσεων* (περιπτώσεων), διότι τα όμοια θα έπρεπε να υπάρχουν πάντα ή μα μην υπάρχουν πάντα (Κάθε δίκαιο πράγμα δεν είναι καλό, διαφορετικά θα έπρεπε να είναι καλό. Κι όμως δεν είναι καλό να πεθάνει κανείς δίκαια).

(γ) *εκ των προς άλλα* (αμοιβαία σχέση): Αν κάποιος κάνει μια ωραία και δίκαιη πράξη, ο άλλος ωραία και δίκαια την υφίσταται. Και πάλι, αν κάποιος προστάξει να γίνει μια δίκαιη πράξη, τότε και η εκτέλεσή της θα έχει τον ίδιο χαρακτήρα. Ο Διομέδων ομιλεί για τους φόρους: *Αν δεν είναι ντροπή για εσάς που τους πουλάτε, δεν είναι ντροπή για εμένα που τους αγοράζω*. Στη δίκη μεταξύ του Δημοσθένη και των φονέων του Νικάνωρα, κρίθηκε ότι δίκαια φονεύθηκε ο Νικάνωρ και επομένως αθωώθηκαν οι δολοφόνοι εφόσον έκαναν δίκαιη πράξη.

(δ) *εκ του μάλλον ή ήττον*. Ξεκινάει από την αντίληψη ότι αφού και οι θεοί δεν τα ξέχουν όλα, πολύ περισσότερο οι άνθρωποι. Αν κάποιος που κατέχει τα πολλά δεν έχει κάτι, τότε είναι πασιφανές ότι αυτό το πράγμα δεν το έχει ούτε εκείνος που κατέχει τα λίγα. Αν ο Θησέας δεν διέπραξε αδίκημα αρπάζοντας την Αριάδνη, ούτε κι ο Πάρης αρπάζοντας την Ελένη. Αφού εκείνοι που ασκούν άλλα επαγγέλματα δεν είναι άξιοι περιφρόνησης, ούτε και οι φιλόσοφοι.

(ε) *εκ του τον χρόνον σκοπείν* (χρονική σειρά των γεγονότων). Αν θέλει κανείς να πείσει τους Θηβαίους να επιτρέψουν στον Φίλιππο τη διόδο από τη χώρα τους για να φτάσει στην Αττική, μπορεί να τους πει «αν αυτή την αξίωση σας την προέβαλε ο Φίλιππος πριν σας βοηθήσει εναντίον των Φωκαέων, θα την δεχόσασταν ασφαλώς. Δεν θα ήταν άτοπο λοιπόν, τώρα να του αρνηθείτε».

(ζ) *εκ των ειρημένων καθ' αυτού προς τον ειπόντα* (στους λόγους του αντιπάλου, τους οποίους στρέφουμε εναντίον του). Ένα παράδειγμα βρίσκει ο Αριστοτέλης στον λόγο του Ιφικράτη εναντίον του Αριστοφώντος. Όταν τον ρώτησε αν ήταν δυνατόν να προδώσει τον στόλο έναντι χρημάτων, ο Αριστοφών απάντησε αρνητικά. Τότε ο Ιφικράτης είπε: «Αφού δεν θα πρόδιδες εσύ που είσαι ο Αριστοφών, πώς θα το έκανα εγώ που είμαι ο Ιφικράτης;» Για να χρησιμοποιήσει κανείς αυτό το στοιχείο πρέπει να γνωρίζει ότι ο αντίπαλός του είναι κατώτερος.

(η) *εξ ορισμού* (ο συλλογισμός που στηρίζεται επάνω σ' έναν ορισμό). Π.χ. *οίον τι το δαιμόνιον εστί; Αρ' ή θεός ή θεού έργον;* Αν κάποιος πιστεύει ότι υπάρχουν έργα των θεών, τότε κατ' ανάγκην πιστεύει και στην ύπαρξη των θεών.

(θ) *εξ επαγωγής*. Όταν ο Στίλβων και ο Ισμηνίας φιλονικούσαν για την πατρότητα του Θετταλίσκου, η Δωδωνίς βεβαίωσε ότι ο Ισμηνίας ήταν ο πατέρας. Έκτοτε, ο Θετταλίσκος θεωρούνται γιος του Ισμηνία.

(ι) *εκ κρίσεως περί του αυτού ή ομοίου ή εναντίου*. Ιδιαίτερα *αν* η κρίση αυτή ήταν πάντοτε κι απ' όλους παραδεκτή, αλλιώς *αν* ήταν η κρίση των περισσοτέρων ή η κρίση των σοφότερων όλων ή των περισσοτέρων σοφών ή η κρίση των χρηστών ανθρώπων ή όσων πρόκειται να κρίνουν την υπόθεση. Εδώ ανήκει το παράδειγμα της Σαπφώς: «*το αποθνήσκειν κακόν. Οι θεοί γαρ ούτω κεκρίκασιν, απέθνησκον γαρ*».

(ια) *εκ του ακολουθούντος* (από τις συνέπειες). Οι σπουδές έχουν τη κακή συνέπεια ότι προκαλούν τον φθόνο, και την καλή συνέπεια ότι εκείνος που μορφώνεται γίνεται σοφός.